



VROUWEN EN MANNEN : DIFFERENTIATIE EN ONGELIJKHEID (1)

Alison Woodward en Kristine De Decker

Hoewel iedereen erkent dat een zekere sociale ongelijkheid tussen vrouwen en mannen een empirische realiteit is in alle moderne samenlevingen, wordt dit thema in de sociale wetenschappen veelal stiefmoederlijk behandeld. Deze bijdrage onderzoekt wat het verband is tussen sociale ongelijkheid en geslacht. De klemtoon ligt daarbij zowel op de mate waarin de factor geslacht sociale ongelijkheid verklaart, als op het verband tussen geslachtsgebonden ongelijkheid en andere vormen van sociale ongelijkheid. In eerste instantie wordt de Belgische situatie inzake sociale ongelijkheid en geslacht kort geschetst. Daarna volgt een theoretisch overzicht van de belangrijkste verklaringen omtrent het bestaan en voortbestaan van sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vervolgens wordt nagegaan welke gevolgen deze ontwikkelingen hebben voor empirische navorsing. Het artikel besluit met enkele beschouwingen omtrent toekomstig onderzoek.

1. INLEIDING

Ongeveer 20 jaar geleden beschuldigde Acker (1973) de algemene sociologie van intellectueel seksisme omwille van haar blijvende veronachtzaming van het vraagstuk van de ongelijkheid tussen man en vrouw. Zij herhaalde haar kritiek in 1980, inmiddels gesteund door een groeiend corpus van studies van feministische sociologen. Het zou goed zijn te kunnen zeggen dat er ondertussen opheldering gekomen is omtrent de bestaansredenen van de ongelijke sociale posities van mannen en vrouwen, en ook dat het vraagstuk beter ingebed is in de algemene sociologische behandeling van sociale ongelijkheid. Zover is het echter nog niet. Wel erkent iedereen vandaag dat een of andere vorm van sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen een empirische realiteit is in alle moderne samenlevingen. Immers, om het even op welke manier men de socio-economische taart snijdt, in elk taartpunt bevinden vrouwen zich overwegend in de onderlaag en mannen in de bovenlaag (2). Vrouwen maken dus deel uit van een groep in de samenleving die van een andere groep (mannen) aanmerkelijk verschilt 'vanuit het standpunt van machtsverdeling, beschikbaarheid van goederen en diensten en verworven privileges' (3). Niettemin is het nog steeds zo dat deze problematiek niet echt geïntegreerd is in de theoretische denkkaders over ongelijkheid en dat er niet altijd rekening mee gehouden wordt in de empirische praktijk van het meten van sociale ongelijkheid, noch in het maken van beleid.

In dit artikel bieden we eerst een overzicht van recent empirisch onderzoek inzake vrouwen en ongelijkheid in België. Daarna geven we een overzicht van de belangrijkste verklaringen voor het voortbestaan van sociale ongelijkheid tussen man en vrouw, zoals ze geformuleerd zijn in de Angelsaksische literatuur. Wij behandelen zowel hoe de meer bekende sociaal-theoretische scholen (functionalisten, conflictsociologen en socio-psychologische theoretici) het vraagstuk van seksuele ongelijkheid trachten te verklaren, als de bijdragen uit de zogeheten 'vrouwenstudies' van de laatste jaren. In een verdere paragraaf behandelen wij enkele implicaties voor onderzoek en methodologie die een diepgaande studie van seksuele ongelijkheid met zich mee brengt. Ten slotte vragen wij ons af welk toekomstig onderzoek en denkwerk nodig is om meer inzicht te verwerven in de relatie tussen sociale ongelijkheid en geslacht.

2. EMPIRISCH ONDERZOEK INZAKE VROUWEN EN ONGELIJKHEID IN BELGIE

Inzicht scheppen in de sociale ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in België is geen eenvoudige opdracht. Een schets aan de hand van secundaire bronnen legt immers vele beperkingen op. De classificaties van de officiële statistieken zijn niet met die bedoeling opgesteld en blijven dikwijls in gebreke wat betreft volledigheid, duidelijkheid en tijdigheid. Ook wetenschappelijk onderzoeksmateriaal is schaars : België kent inzake sociale ongelijkheid geen uitgebreide onderzoekstraditie. Vooral wat betreft geslachtsgebonden ongelijkheid is het onderzoek nauwelijks de kinderschoenen ontgroeid en is voornamelijk beschrijvend onderzoek aan de orde (4).

Geslacht is onmiskenbaar één van de meest voor de hand liggende variabelen om een maatschappij statistisch in kaart te brengen. Niettemin zijn de officiële statistieken in België soms een karikaturale illustratie van het gebrek aan aandacht voor of misschien zelfs weerstand tegenover het vraagstuk van geslacht. Cijfers over mannen én vooral vrouwen in een aparte publicatie is dan ook geen overbodige luxe. Onlangs verscheen de derde, herwerkte editie van *Vrouwen in de Belgische Samenleving*, een uitgave van het Staatssecretariaat voor Maatschappelijke Emancipatie (1991). Deze publicatie geeft een uitgebreide selectie van cijfers over vrouwen en presenteert aldus een 'vrouwelijke' lezing van de officiële statistieken (5). De plaats die vrouwen innemen in de maatschappij wordt toegelicht aan de hand van tabellen over verschillende deel-terreinen. Die positie wordt geschetst door een vergelijking man-vrouw en cijferreeksen over de tijd. Wie op zoek is naar empirische bewijzen omtrent de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen opent met deze brochure de doos van Pandora. Daarin zitten niet alleen de gaven van de vooruitgang die vrouwen geboekt hebben tijdens de laatste decennia, maar ook de kwalen van de blijvende ongelijkheid. Samen met Jacobs (1990 : 33-34), die deze cijfers aan een kritische lectuur onderwerpt, stellen we vast dat deze statistieken - ondanks verklaringen omtrent gelijke rechten - aantonen dat er naast groeiende gelijkheid nog steeds feitelijke ongelijkheid bestaat. Opvallend is dat deze discrepantie zich niet langer situeert op het niveau van ruwe participatiegraden. Wat deelname aan onderwijs en arbeid betreft, hebben vrouwen de laatste decennia een geslaagd inhaalmanoeuvre gemaakt. We noteren dat een toenemend aantal meisjes hoger onderwijs volgt. Op de arbeidsmarkt is de participatie of activiteitsgraad van vrouwen gedurende de laatste dertig jaar bijna verdubbeld, wat maakt dat de man-vrouw-verhouding op de arbeidsmarkt geëvolueerd is van

een 70/30-verhouding naar een 60/40-verhouding (Staatssecretariaat voor Maatschappelijke Emancipatie, 1991 : 15-57). Toch toont een analyse van de aard van de participatie aan dat er nog heel wat ongelijkheid blijft bestaan. In de meer gedetailleerde onderwijsstatistieken komt tot uiting dat meisjes, ondanks hun inhaalbeweging, nog steeds kiezen voor minder toekomstgerichte opleidingen, of richtingen met een kortere studieduur, die leiden naar toeleveringsfuncties op de arbeidsmarkt. Ook de statistieken over de globale arbeidsmarktpositie maskeren een aantal realiteiten van vrouwenarbeid. Detailstatistieken en -onderzoek inzake tewerkstelling als Denys (1991) zijn dan ook nodig om de ongelijkheid te onthullen.

Mannen en vrouwen werken in verschillende beroepen en sectoren, bekleden duidelijk verschillende statuten van tewerkstelling en bevinden zich op andere hiërarchische posities binnen bedrijven. Op de arbeidsmarkt is er sprake van seksuele segregatie, dit wil zeggen concentratie enerzijds en afwezigheid anderzijds van vrouwen in bepaalde sectoren en beroepen. Hierbij onderscheiden we een horizontale vorm van segregatie met een ongelijk aandeel van vrouwen en mannen in bepaalde sectoren en beroepen en een verticale segregatie met een ondervertegenwoordiging van vrouwen in hogere functies en ongelijke doorstromingskansen voor vrouwen in bedrijven. Segregatie betekent dus dat er differentiatie is en dat hoeft niet noodzakelijk samen te gaan met sociale ongelijkheid. Uit de arbeidssociologie kennen wij evenwel het fenomeen van de arbeidsmarktsegmentatie, wat erop neerkomt dat de arbeidsmarkt qua structuur kan opgedeeld worden in relatief sterk van elkaar afgescheiden segmenten waarin telkens andere arbeidsvoorwaarden gelden (Mok, 1990 : 146-156) (6). Het samengaan van segregatie en segmentatie geeft wel degelijk aanleiding tot geslachtsgebonden ongelijkheid.

De horizontale segregatie van de arbeidsmarkt in België werd onlangs door Wyns en Van Meensel (1990) in kaart gebracht. Zij stellen vast dat de scheidingslijnen tussen mannen en vrouwen vrij scherp blijven. De overgrote meerderheid van vrouwen oefent een typisch vrouwenberoep uit zoals verpleegster, secretaresse, kleuterleidster, naaister, beroepen waarin meer dan 60% soms tot 90% vrouwen werkzaam zijn. Daartegenover staan een brede waaier van mannenberoepen zoals electricien, metselaar, veearts, architect, enz. Hoewel er de laatste tien jaar een aantal verschuivingen plaatsvonden (een aantal vrouwen vonden werk in een mannenberoep) is er aan het segregatiepatroon weinig veranderd. Naast de beroepssegregatie is ook de sectoriële segregatie een blijvend kenmerk van de arbeidsmarkt. Vrouwelijke tewerkstelling is geconcentreerd in enkele sectoren, voornamelijk uit de dienstensector,

o.m. handel en horeca, bank- en verzekeringswezen, gezondheidssector, terwijl de industrie een mannensector blijft. Verder blijkt dat de segregatie op de arbeidsmarkt ook naar de werkloosheid doorgetrokken kan worden. Beroepen en sectoren met een hoge feminisatiegraad kennen ook een hoge werkloosheid. Ongelijkheid in de werkloosheid is dan ook een belangrijke indicator voor de ongelijke en zwakke positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De scheve verdeling van de beschikbare arbeid over de geslachten impliceert tevens een ongelijke beloning. Wyns en Van Meensel spreken zelfs van loondiscriminatie wanneer ze in hun analyse vaststellen dat vrouwen gemiddeld 26% minder verdienen dan mannen (Wyns, Van Meensel, 1990 : 98). Dit loonverschil wordt echter niet volledig en rechtstreeks door de factor geslacht verklaard. Zoals hierboven werd aangegeven heeft geslacht een doorslaggevende invloed op opleiding en arbeidsmarktpositie, en aldus op de loonhoogte. Een diepgaande analyse van deze beloningsverschillen is evenwel een moeilijke zaak omdat er weinig gegevens beschikbaar zijn over deeltijdse arbeid en allerlei vormen van flexibiliteit, zoals ploegensystemen, variabele werktijden, arbeidsduur, oproepcontracten, e.a. Nochtans zijn het vooral vrouwen die zich in deze precare statuten bevinden (Elchardus, Heyvaert, 1990 : 49-73). Kortom, vrouwen hebben een zwakke inkomenspositie en lopen meer risico om in de werkloosheid terecht te komen. Deze blijvende achterstelling van vrouwen op de arbeidsmarkt geeft bovendien aanleiding tot een toenemend armoederisico voor vrouwen - vooral alleenstaanden met kinderen - of een feminisering van de armoede (Cantillon, 1990 : 359-364) (7).

Niet alleen op het macro-niveau van de arbeidsmarkt is de ongelijkheid afgetekend, ook binnen bedrijven en instellingen liggen de kaarten voor vrouwen anders dan voor mannen. Recent zijn aan het Centrum voor Vrouwenstudies van de Universitaire Instelling Antwerpen een aantal studies afgesloten die empirisch materiaal aanbrengen om deze stelling te staven. Een eerste studie onderzoekt de band tussen carrièremogelijkheden voor vrouwen in ondernemingen uit de sectoren voeding, metaal, chemie en verzekeringen en het gevoerde personeelsbeleid en de heersende bedrijfscultuur (Franck, e.a., 1990). Twee andere analyses betreffen de situatie van vrouwen aan universiteiten (Van Herck, Verbruggen, 1991) en bij de Belgische Krijgsmacht (Bauwens, De Decker, 1991). Deze studies geven aan dat de achterstand en gebrekkige doorstroming van vrouwen binnen specifieke ondernemingen of instellingen een vrij gecompliceerde zaak is, die niet enkel te verklaren is vanuit opleiding of de moeilijke combinatie van arbeid en gezin. Andere minder zichtbare, subtielere en veelal moeilijk meetbare mechanismen remmen de doorstroom van vrouwen in orga-

nisaties. We noemen hier enkel de al dan niet bewuste vooroordelen waardoor de meestal mannelijke leidinggevenden zich laten leiden in hun beslissingen omtrent werving en promotie en de cultuur die in vele organisaties op een mannelijke leest geschoeid is. Complementair aan de horizontale en verticale ongelijkheid op het macro-niveau van de arbeidsmarkt zijn dus binnen afzonderlijke arbeidsorganisaties mechanismen werkzaam die gezamenlijk een belangrijk geaggregeerd effect hebben op de positie van mannen en vrouwen op de maatschappelijke ladder.

3. ONGELIJKHEID EN GESLACHT : THEORETISCHE BENADERINGEN

Een vluchtige lezing van recente sociologische handboeken leert ons dat verschillende auteurs het vraagstuk van de seksuele ongelijkheid erkennen, maar dat weinigen erin slagen het werkelijk te integreren. Sommigen wijden er een apart hoofdstuk aan, zoals Beeghley (1989) of Giddens (1989). De Jager en Mok (1989 : 196) beschrijven de ongelijkheid van vrouwen in economisch opzicht, maar laten de vraag open of ze een eigen status in de sociale stratificatie hebben. Anderen rekenen geslachtsongelijkheid tot 'sociale differentiatie' en onderscheiden dit van 'sociale ongelijkheid', zoals gedefiniëerd in de eerste bijdrage van deze bundel. Sociale differentiatie heeft dan te maken met die sociale scheidingslijnen die ontstaan uit 'toegewezen', d.i. niet verworven, kenmerken als geslacht en ras (8). Zelfs onderzoekers als Bader en Benschop (1988 : 29), die over sociale ongelijkheid een ambitieuze pro-theorie uitbouwen en het probleem van seksuele ongelijkheid erkennen, zien af van een geïntegreerde behandeling : zij beschouwen het als een apart onderzoeksterrein. Dit is misschien een gevolg van het feit dat de eerste belangrijke studies uitgevoerd werden in het domein van de vrouwenstudies, die helaas binnen de sociologie in grote mate een bestaan van apartheid leiden, ondanks de vele belangrijke inzichten en het rijke empirische materiaal. Met deze pessimistische aanhef willen we niet gezegd hebben dat de ongelijkheid tussen de geslachten in de sociologie nooit aan de orde is geweest. In het nu volgende summiere overzicht bespreken we eerst enkele 'traditionele' zienswijzen. Daarna schetsen we de ontwikkeling sinds de jaren zeventig.

3.1. Conservatieve morele waarden en de 'natuurlijke' positie van de vrouw

Een van de voor de man in de straat meest gangbare verklaringen voor de ondergeschikte positie van de vrouw is nauw verbonden met een conservatieve opvatting over sociale ongelijkheid. De traditionele westerse orde, waarin de man de openbare macht en het economische bezit domineert en de vrouw de hoofdverantwoordelijkheid draagt in de privé-wereld van het gezin, wordt aanvaard als een 'natuurlijke' verdeling van de taken die door de natuur en/of God gewild is. Het feit dat vrouwen kinderen baren is binnen deze denkwijze een voldoende reden voor haar inferieure positie wat betreft macht, goederen en privileges. In de sociologie is dit verklaringsmodel terug te vinden bij de sociobiologen, die stellen dat het voortbestaan van de mensheid gewaarborgd wordt door een grote investering van de vrouw in de zorg en opvoeding van haar kinderen, en van de man in de materiële ondersteuning van het gezin (Wilson, 1978).

In de moderne sociologie voeren echter vooral de morele waarden van liberale en/of egalitaristische strekking de boventoon. De meeste sociologen stellen zich dan ook niet tevreden met biologische verklaringsmodellen voor sociale fenomenen zoals ongelijkheid. Een veel gehoorde kritiek op de sociobiologie is dat het bewijsmateriaal uit de dierenwereld komt, en niet zonder meer van toepassing is op de mens, en dat verder het bewijsmateriaal van de dierenwereld ook grote variatie vertoont (Leibowitz, 1978; Fausto-Sterling, 1985). Bovendien hebben sociobiologen nogal eens de neiging om evolutionair biologische verklaringen van verschillen in gedragingen tussen de geslachten naar voor te schuiven als een 'biologisch determinisme' en aldus als een rechtvaardiging voor de bestaande verschillen en ongelijkheden. Verder is het niet bewezen dat een kerngezin noodzakelijk het beste is voor het voortbestaan van de mens. Uit de antropologie kennen we tal van voorbeelden van alternatieve gezinsvormen, die in hun specifieke omgeving even effectief of zelfs effectiever zijn dan het kerngezin in de westerse samenleving (Reitner, 1974; Friedl, 1975; Moore, 1988).

Cliquet (1983 : 57-63) wijst erop dat de kritiek van sociale wetenschappers meestal gestoeld is op een gebrek aan kennis omtrent de biologische verklaringen, terwijl sociobiologen van hun kant weinig of geen aandacht hebben voor socio-culturele factoren. Hij ondersteunt de stelling dat het ontstaan en de ontwikkeling van de (biologische) geslachtsverschillen of het sexueel dimorfisme een resultante is van o.a. genetische, neuro-hormonale, psychologische en socio-

culturele factoren die samenspelen in een complex geheel van wisselwerking en terugkoppeling. Vanuit die stelling pleit hij voor een multidisciplinaire aanpak van de thematiek, zoals die ondermeer terug te vinden is bij Sullerot (1978). Cliquet constateert dat wanneer we kijken naar de evolutie van de geslachtsverschillen er geen biologische grondslag is voor een sociaal-dominante positie van het mannelijk geslacht. Integendeel, biologisch gezien groeien op termijn de geslachten naar elkaar toe door de zogenaamde feminisatie van het mannelijk geslacht. Biologische factoren zoals lichaamsbouw, spierkracht, de mannelijke hormonale specificiteit die leiden tot een grotere agressie, geldings- en dadendrang drukken evenwel (voorlopig) nog steeds hun stempel op de sociale verhoudingen en de instandhouding van sociale ongelijkheden. Samen met Cliquet willen wij echter wijzen op de invloed van socio-culturele factoren die de sociale ongelijkheden bepalen.

3.2. Macro-sociologische benaderingen

Zoals vermeld in de bijdrage van Lammertyn en Verhoeven in deze bundel, zijn er twee belangrijke macro-sociologische benaderingen: functionalistische en conflict-sociologische. Functionalistische schema's voor de verklaring van ongelijkheid in het algemeen zijn meestal toegespitst op materiële ongelijkheid. Vrouwen worden zelden apart vermeld. Zo blijft onder meer de onbetaalde arbeid van vrouwen binnen het huishouden buiten beschouwing. Voor de jaren zeventig wordt in het merendeel van de analyses de vrouw - als ze in de analyse überhaupt opgenomen wordt - in de sociale hiërarchie geplaatst volgens haar relatie met een man, ofwel haar vader, ofwel haar echtgenoot (9). Als functionaristen de vrouw als individu beschouwen, verklaren zij het feit dat de vrouw op de arbeidsmarkt minder presteert vanuit haar belangrijke en gespecialiseerde rol in het gezin (Parsons, Bales, 1956). De moderne samenleving wordt gekenmerkt door een tendens tot steeds verdere specialisatie. Die specialisatie bestaat voor de vrouw uit het expressieve en affectieve werk binnen het gezin, terwijl de man de instrumentele rol in de externe wereld vervult. Om een goed functionerende, stabiele eenheid op te bouwen is het voor Parsons belangrijk dat de positie van de vrouw op niet-economische gronden steunt, in een complementaire verhouding tot haar echtgenoot, zonder concurrentie om status die het evenwicht van het huwelijk zou storen (Parsons, 1954; Epstein, 1988 :108).

We zien dus met Borgatta en Hatch (1988 : 353-354) dat een toegeschreven kenmerk als geslacht in de functionalistische theorie een sterke rol speelt in het bepalen van de posities die mensen bekleden in de sociale structuur (zelfs in

sociale systemen als industriële ondernemingen, die formeel verondersteld worden op verworven posities gebaseerd te zijn). Dit staat in tegenstelling met de in de functionalistische kringen vaak gewekte verwachting dat ongelijkheid ten gevolge van toegewezen kenmerken uiteindelijk zal verdwijnen (Lenski, 1966). In een moderne samenleving verwacht men, volgens Parsons (1954), dat 'achievement' belangrijker wordt in de bepaling van sociale posities dan 'ascription'. Zo verwacht men bij voorbeeld dat in een bureaucratie posities verdeeld zullen worden op basis van genoten onderwijs en verworven kwalificaties en dat er een systeem zal heersen gebaseerd op verdiensten en niet op afkomst en prestige. Dit is een gevolg van de drang naar rationaliteit in de moderne samenleving (Weber, 1920). Een andere factor die ons een vermindering van het belang van toegewezen kenmerken in sociale ongelijkheid zou doen verwachten is het toenemend belang van democratische waarden, met het gevolg dat de instellingen die verdiensten verschaffen, zoals het onderwijs, meer open staan voor vroeger benadeelde groepen.

Naast de functionalisme moet ook de conflict-school vermeld worden. Ook hierin is er weinig aandacht voor de ongelijkheid tussen de geslachten. In de Amerikaanse conflict-school is Collins (1971) alleen in zijn aandacht voor de geslachtskwestie. In de Marxistische traditie wordt de vrouw zelden vermeld, behalve in het werk van Engels (1884) over de oorsprong van het gezin (Sayers, e.a., 1987 : 2-3). Voor de theoretici in de conflict-school zijn het de relaties in de wereld van de arbeid die centraal zijn voor het verstaan van ongelijkheid. De vrouw wordt hoogstens behandeld in haar rol van tijdelijke arbeidskracht.

Macro-sociologische theorieën van functionalistische en conflict-sociologische origine zijn beide toegespitst op de ongelijkheid op de arbeidsmarkt en missen de ruimere sociale context. Zoals Giele (1988 : 293) opmerkt, "[...] ontbreekt informatie over barrières voor individuele vooruitgang zoals de ongelijke arbeidsverdeling in het huishouden. Ze [= beide theorieën] bieden geen verklaring voor blijvende ongelijkheid in opleiding en werk tussen mannen en vrouwen die een zelfde achtergrond hebben" (10). Toch is de conflict-benadering met haar aandacht voor het feit dat samenlevingen samengesteld zijn uit groepen met vaak tegenovergestelde interessen zeer belangrijk voor latere theoretici, die de nadruk leggen op een inherent man-vrouw conflict.

3.3. Sociaal-psychologische benaderingen van de positie van de vrouw

Sociaal-psychologische verklaringen van de jaren vijftig en zestig delen met de functionalistische benadering het feit dat zij de vrouw voornamelijk in haar rol in het gezin beschouwen (Blood, Wolfe, 1960). Terwijl de functionalisten het maatschappelijk nut schetsen van een traditionele rolverdeling in het gezin, zoeken socio-psychologen een antwoord op de vraag hoe de traditionele rollen worden doorgegeven aan de volgende generatie. Zij onderzoeken de sociale interacties die de typische vrouwen- en mannenrollen bevestigen. Het socialisatieproces, de interactie met ouders, media en onderwijs communiceert de verwachtingen voor man en vrouw aan het kind (Komarovsky, 1953; Maccoby, 1966) (11). Wat het betekent geïdentificeerd te worden als behorende tot de ene of de andere sekse in een specifieke sociale setting is een kwestie van sociale definitie, geconstrueerd door sociale ervaring. (Uit deze redenering ontstaat in de jaren zeventig het concept van 'sociaal geslacht' of 'gender', de sociaal geconstrueerde identiteit van een persoon als man of vrouw in een gegeven sociaal systeem.)

Theoretisch gezien impliceert een differentiatie naar sociaal geslacht niet noodzakelijkerwijze ongelijkheid. Een arbeidsverdeling naar geslacht hoeft immers niet als zodanig gekoppeld te zijn aan ongelijke beloning en een ondergeschikte positie in de hiërarchische rangordening. De taakverdeling kan een soort van complementariteit vertonen, waardoor vrouw en man elkaar binnen het gezin aanvullen zonder dat de ene meer gewaardeerd wordt dan de andere. Door die complementariteit in de taakverdeling binnen het gezin te benadrukken hebben de sociale roltheorieën echter de ongelijke positie van de vrouw in relatie tot openbare macht en verdeling van goederen over het hoofd gezien. In de meeste samenlevingen, inclusief de moderne, geïndustrialiseerde samenleving, is het toegeschreven kenmerk sekse immers gerelateerd aan sociale ongelijkheid, aan een hiërarchische verhouding waarin vrouwen zich voor de toegang tot de schaarse goederen en voorzieningen ten opzichte van mannen in een nadelige positie bevinden. Chafetz (1990) noemt dit 'gender stratification'. Geen enkele gekende samenleving heeft een stratificatiesysteem waarin vrouwen bevoordeeld worden (Chafetz 1990 : 29). Er bestaan weliswaar samenlevingen waar mannen en vrouwen een relatieve gelijkheid genieten, maar in alle westerse samenlevingen bekleden vrouwen een ongelijke positie in de professionele, economische en politieke arena's ten opzichte van qua capaciteiten vergelijkbare mannen.

3.4. Latere ontwikkelingen

De vermelde theorieën geven geen echt bevredigend antwoord op de vraag omtrent het voortbestaan van de ongelijkheid tussen de geslachten, hoewel zij inzichten bieden in de structurering van de ongelijkheid (in het functionalisme en de conflict-theorie) en de processen die ongelijkheid reproduceren (in de sociaal-psychologische theorieën). Geslachtsongelijkheid bevindt zich op het snijvlak van macro-structurele en micro-maatschappelijke processen - een steeds weerkerend probleem in de sociologische theorievorming (Huber, 1990 : 2). Enerzijds hebben macro-structurele verklaringen voor de verdeling van macht en prestige, als zijnde bepaald door de rol in het arbeidsproces en de produktie (Parsons, Marx) het steeds moeilijk gehad om uitspraken te doen over thema's als huishoudelijk werk (het zogenaamde 'domestic labor debate'), mantelzorg, deeltijdse arbeid en het prestige van deeltijdse banen, het feit dat vrouwen en mannen verschillende beroepen uitoefenen (de geslachtsspecifieke segmentatie van de arbeidsmarkt), om nog maar te zwijgen van de blijvende uitsluiting van vrouwen van publieke macht en gezagsposities. Anderzijds kunnen theorieën gericht op het micro-sociale niveau van symbolische interactie het waarom van de machtsverhoudingen niet verklaren.

Met de aandacht voor de vrouwenkwestie, die voortvloeit uit de politieke bewegingen van de jaren zestig, komen er een aantal vernieuwende pogingen om de problematiek van geslachtsongelijkheid te begrijpen. Deze pogingen vormen in de sociale wetenschappen een belangrijke aanzet tot het opstarten van de vrouwenstudies. De nieuwe verklaringsmodellen hebben hun wortels in de al bestaande traditionele stromingen van functionalisme, conflict-school en sociale psychologie, maar gaan de relaties tussen de geslachten zelf centraal stellen. Aanvankelijk tracht men met wat plooi- en buigwerk vrouwen in de bestaande denkkaders in te passen. Deze pogingen kan men best omschrijven als een soort 'vrouwen toevoegen en schudden' benaderingen. De theorieën die hieruit resulteren worden door Connell (1987 : 41-64) gegroepeerd onder de noemer 'externe' of 'extrinsieke' verklaringen voor de determinanten van geslachts-specifieke ongelijkheid. Ondertussen worden binnen het feminisme verklaringen voorgesteld rond de 'interne' of 'intrinsieke' aard van de verhoudingen tussen de geslachten (12).

3.4.1. Externe theorieën

In de extrinsieke of externe verklaringen beschouwt men de ongelijkheid naar gender als een gevolg van iets wat buiten het proces van de constructie van gender bestaat. Deze externe factoren gelden als randvoorwaarden voor dit constructieproces. Binnen deze theorieën worden algemene structuren van sociale ongelijkheid gehanteerd als determinanten van geslachtsspecifieke ongelijkheid. De grootste groep van de extrinsieke verklaringen is te vinden bij feministische theoretici die vertrekken vanuit een Marxistische benadering (Firestone, 1972; Outshoorn, 1973; Meulenbelt, 1976; Barrett, MacIntosh, 1979; Barrett, 1980; Delphy, 1984). Wat betreft de oorsprong van geslachtsongelijkheid verwijzen zij naar de kapitalistische produktieverhoudingen. De dominantie van mannen over vrouwen is een weerspiegeling van de dominantie van de kapitalist over de arbeider. Eenvoudig gesteld, het gezin en de onbetaalde huishoudelijke arbeid van de vrouw is voordelig voor de kapitalistische produktiewijze. Huisvrouwen staan borg voor de 'produktie' van de volgende generatie van arbeiders. Bovendien kunnen huisvrouwen in het arbeidsproces gebracht worden om de lonen laag te houden of de schommeling in de vraag naar arbeidskrachten in tijden van recessie en groei beter op te vangen (het 'arbeidsreserveleger').

Critici als Walby (1990 : 13) merken op dat zulke marxistische benaderingen reductionistisch zijn, dat zij geen rekening houden met het feit dat geslachtsgebonden ongelijkheid en economische ongelijkheid niet altijd dezelfde dynamiek kennen. Niet iedere samenleving is op kapitalistische wijze georganiseerd, maar bijna iedere samenleving kent seksuele ongelijkheid. Klasseverhoudingen, meestal gebaseerd op verworven posities, zoals marktpositie en beroep, zijn duidelijk verschillend van de geslachtsspecifieke verhoudingen. Of zoals Huber (1990 : 3) het gevat zegt : het is gemakkelijker om van sociale klasse te veranderen dan van geslacht.

Een andere externe verklaringfactor is discriminatie. Hier is de reden van ongelijkheid te vinden in specifieke discriminerende aspecten van tewerkstelling en in verdeckte of openlijke seksistische attitudes. Het werk van Kanter (1977) over de benadeling van vrouwen in leidinggevende posities door indirecte discriminatie op basis van stereotiepe verwachtingen is een voorbeeld van deze benadering. Voor deze externe aanpak geldt de kritiek dat zij slechts gedeeltelijke verklaringen voor in specifieke situaties biedt en dat voor de discriminatie zelf geen verklaring volgt (Walby, 1990 : 5).

3.4.2. Interne theorieën

Vele van de bovenvermelde externe verklaringen zijn beïnvloed door een materialistische en zelfs Marxistische benadering van sociale klasse. Eisenstein (1984 : 123) (zie ook Outshoorn, 1981) kenmerkt de daaropvolgende periode in de theorieontwikkeling als een 'Afscheiding van Links', die tot een zoektocht leidt naar verklaringen van meer interne aard, waarin het vrouw-zijn zelf centraal komt te staan. De onderschikking van vrouwen is volgens deze theoretici gebaseerd op 'seksuele' dominantie, of iets radicaler uitgedrukt, onderdrukking door mannen. Men zoekt een verklaring voor de voortdurende reproductie van de sociale verhoudingen van onderdrukking en dominantie in de relatie tussen de geslachten zelf. Hier vindt men twee scholen : (i) een uitbreiding van de hierboven reeds vermelde sociaal-psychologische roltheorie, en (ii) een radicale feministische versie.

De meer verspreide versie is de geslachtsrollen-benadering. Connell (1987 : 48-49) ziet de bruikbaarheid van deze richting vooral in de benadrukking van de sociale constructie van gedrag, de constructie van masculiniteit en femininiteit, en de verbinding die gelegd wordt met persoonlijkheid. Verder heeft deze benadering haar verdiensten in het verklaren van de reproductie van sociale rollen vanuit de socialisatie (Chodorow, 1978). Niettemin kan slechts in beperkte mate verklaard worden waarom de vrouwelijke 'rol' quasi universeel geassocieerd wordt met ongelijkheid en achterstelling.

Meestal beperkt tot kringen van vrouwenstudies zijn de intrinsieke benaderingen van de radicale feministen die de relatie tussen mannen en vrouwen beschouwen als een relatie van directe en universele dominantie en deze dominantie patriarchie noemen. Dominante groepen behouden hun hegemonie door andere groepen als ondergeschikt te definiëren en doordat ze voor deze dominantie over een machtsbasis beschikken. Voor sommige theoretici is de uiteindelijke basis voor de mannelijke hegemonie de dreiging met geweld (zoals in de verkrachting) (Millet, 1971; Smart, Smart, 1978; Griffin, 1979; Russell, 1982). Deze benadering leidt weliswaar tot een vruchtbare analyse van allerlei vormen van geweld ten aanzien van vrouwen, maar voor beschouwingen omtrent de traditionele domeinen van ongelijkheidsanalyse, zoals ongelijkheid in opleiding, loopbaan en sociale positie, is dit onderzoekspad een dood spoor. Verder beweert Walby (1990 : 3) dat dit model naar een soort van essentiële neigt, waarin het vrouw-zijn dermate overheerst dat de fundamentele ongelijkheid

tussen vrouwen van verschillende rassen en sociale klassen over het hoofd gezien wordt.

Komter (1985) baseert zich eveneens op de hegemoniale macht van mannen over vrouwen om de ongelijkheid tussen de seksen te verklaren. Zij benadrukt vooral 'de vanzelfsprekendheid van de macht', die volgens haar één van de redenen is waarom de machtsverhoudingen en dus de ongelijkheid stand houden. Wat vanzelf spreekt, blijft onopgemerkt en staat niet ter discussie. In haar verder werk (Komter, 1991) toetst zij haar machtsidee aan een analyse van de arbeids-situatie.

3.4.3. Een combinatie van interne en externe factoren

De tekortkomingen van zowel externe als interne theorieën heeft een aantal theoretici tot integratiepogingen gebracht. Een van de eerste is de 'duale systemen' theorie van Hartmann (1979), een synthese van marxisme en radicaal feminisme. In de duale systemen-theorie beweert men dat kapitalisme en patriarchie allebei hun aandeel hebben in de creatie en het voortbestaan van geslachts-specifieke ongelijkheid.

Terwijl Hartmann de twee systemen analytisch gescheiden houdt, pogen meer recente auteurs als Blumberg (1988), Walby (1990) en Chafetz (1990) de systemen verder te integreren. Chafetz (1990) vertrekt bij een vergelijking van de arbeidsverdeling naar geslacht en de positie van vrouwen, zoals die in de meeste samenlevingen terug te vinden zijn. Verder bouwend op Blumberg (1988), die opmerkt dat de autonomie en het gezag van vrouwen toeneemt naarmate zij toegang hebben tot betaald werk, voorspelt Chafetz dat geslachtsspecifieke differentiatie zal verminderen in de mate waarin de geslachtsspecifieke arbeidsverdeling afneemt (13). Wanneer meer vrouwen betaald werk verrichten, zal hun macht toenemen, wat zal leiden tot het opnieuw onderhandelen over de bestaande sociale definities van reproductief werk binnen het gezin. Het model van Chafetz bevat naast een aantal toetsbare stellingen, die we hier niet verder behandelen, een optimistische toekomstvisie, gebaseerd op empirisch materiaal uit de Verenigde Staten, dat aantoont dat de kloof in loondifferentiatie en beroepssegregatie langzaam gedicht wordt (England, McCreary, 1987). Dit optimisme is wellicht niet helemaal gerechtvaardigd. Ten eerste wijzen de resultaten van Europese studies als Tijdens (1989), Siltanen (1990), en Wyns en Van Meensel (1990) eerder in de tegenovergestelde richting van blijvende of toenemende beroepssegregatie. Ten tweede kan ze wat het in haar analyse als

belangrijk geachte mannelijke overwicht in maatschappelijke elites betreft (14), geen mechanisme aanwijzen dat dit overwicht zou reduceren. Ten derde veronderstelt Chafetz dat alle vrouwen als één gezamenlijke categorie in de emancipatie zullen participeren. Hier kan men Chafetz en met haar de intrinsieke school een 'vals universalisme' (Eisenstein, 1984 : 132) verwijten, waarbij men er vanuit gaat dat alle vrouwen hetzelfde willen ongeacht ras, klasse of cultuur (15). Ferree (1987 : 340) wijst erop dat vrouwen uit de middenklasse snel de neiging hebben om hun eigen persoonlijke denkbeelden omtrent emancipatie te projecteren op 'alle vrouwen', een projectie die voor vrouwen uit de lagere klasse, die hun baan meer als noodzaak dan als carrière zien, minder of niet gerechtvaardigd lijkt. Terwijl vrouwen met een hoge opleiding zeer gevoelig zijn voor elke vorm van geslachtsdiscriminatie, zullen ongeschoolde vrouwelijke migranten voor deze discriminatie minder aandacht hebben : zij hebben immers meestal meer problemen met de discriminatie op basis van hun positie op de arbeidsmarkt en hun ras.

De valstrik om vrouwen te beschouwen als meer gelijkend op vrouwen in het algemeen dan op hun mannelijke collega's van dezelfde sociale categorie brengt ons naar een basisprobleem : hoe definiëren we 'vrouwen' als een sociale entiteit, die noch een klasse, noch een kaste is. Dit probleem stelt zich overigens niet enkel binnen vrouwenstudies als dusdanig, maar ook binnen de stratificatietheorie (16). Zo schrijven bijvoorbeeld Marshall e.a. (1988 : 309), die een diepgaande analyse gemaakt hebben van de verschillen in positie tussen mannen en vrouwen van dezelfde sociale klasse in Groot-Brittannië, dat er binnen het klasse-onderzoek nog geen bevredigende instrumenten zijn om geslachts-specifieke verschillen te analyseren. Evenzo wijst Crompton (1989) erop dat we nog steeds niet zover zijn dat we in de studie van de arbeidsmarktsegmentatie systematisch de invloed van klasse kunnen onderscheiden van de invloed van geslacht.

Bij gebrek aan een geïntegreerde theorie rest ons voorlopig niets anders dan ons tevreden te stellen met een wankel categoriaal model om de verschillende dimensies te verbinden (Connell, 1987; Woodward, 1990). De maatschappij wordt gestructureerd door socio-economische processen (Wright, 1985), maar deze structurering wordt doorkruist door de dimensies van geslacht en ras. Deze drie stratificatiecriteria zijn alle drie essentieel voor het begrijpen van de relevante posities van dominantie en onderschikking in industriële samenlevingen, en vormen een leidraad voor empirisch onderzoek. Er blijven evenwel grote leemten niet alleen in de elegantie van het model, maar ook in de

conceptualisering van de interactie tussen klasse, geslacht en ras, en in de behandeling van hoe de categorieën in het dagelijks leven geconstrueerd worden. Verder moet het model voor elke land aangepast worden: zo is voor België ras wellicht minder belangrijk en is sociale klasse minder gepolitiseerd dan bijvoorbeeld in Groot-Brittannië.

4. IMPLICATIES VOOR METHODOLOGIE

4.1. 'Feministisch empiricisme' en het 'feministische standpunt'

De theoretische discussie is niet zonder gevolgen gebleven voor het empirisch onderzoek. In de onderzoekspraktijk kunnen we met Harding (1986) twee stromingen onderscheiden: het 'feministisch empiricisme' en het 'feministische standpunt' (17).

'Feministische empiricisten' zijn die onderzoekers die de dominante positivistische aanpak van de sociale wetenschappen aanhouden. Hun taak heeft vooral een inventariserende functie: empirische leemtes opvullen, vertekende informatie door een gebrek aan analyse van geslachtsfactoren corrigeren, en nieuwe benaderingen in het meten van geslachtsongelijkheid invoeren. Hiertoe behoort het in België uitgevoerde in paragraaf 2 kort voorgestelde onderzoek. Het is een inhaalmanoeuvre om fundamentele empirische gegevens over de ongelijke situatie van de vrouw in kaart te brengen.

Men stelt zich op het 'feministische standpunt' zo men niet alleen de resultaten van vroegere studies over sociale ongelijkheid in vraag stelt, maar ook de methoden zelf. Deze onderzoekers zoeken naar een vorm van kennis die dichter bij de vrouw en haar eigen ervaringen staat. Hun bedoeling is het ontwikkelen van een nieuwe, feministische methodologie. Deze school heeft reeds belangrijke studies afgeleverd in het buitenland, die inspiratie leveren voor de verdere studie van de impact van sociale ongelijkheid op de leefwereld van vrouw en man. Kwalitatief materiaal dat de ervaringen van vrouwen beschrijft aan de hand van levensgeschiedenissen of op basis van participerende observatie (Oakley, 1989; Maynard, 1990) is een onderdeel van de poging om een beter beeld te schetsen van de ervaringen van vrouwen. De literatuur is verrijkt met talloze etnografische studies, die vrouwen uit de werkende klasse portretteren als antwoord op eenzijdige aandacht voor mannelijke handarbeiders. In het Belgische sociologische

onderzoek heeft deze nieuwe benaderingswijze voor de studie van de vrouw en sociale klasse tot nu toe weinig weerklank gehad. Buiten het academisch milieu vinden we wel literatuur die aansluit bij deze benadering en aldus de leemte aan empirisch materiaal opvult. In haar boek 'Lotgenotes' schetst Van Winckel (1989) het potret van een reeks vrouwen uit haar moeders generatie. Smans en De Bal (1991) laten op hun beurt dochters van arbeiders aan het woord.

4.2. De vrouw als onderzoekseenheid

In studies van sociale stratificatie was het gebruikelijk om de mannelijke respondent of het gezinshoofd, ook meestal de man, als onderzoekseenheid te beschouwen. Het is niet evident wat hieruit te leren valt over de posities die vrouwen innemen of over de vraag waarom ze die innemen. In Groot-Brittannië werd dit probleem het onderwerp van een fel debat (Goldthorpe, 1983; Heath, Britten, 1984; Stanworth, 1984; Crompton, Mann, 1986), met aan de ene kant de voorstanders van de conventionele methodologische praktijk waarin de socio-economische positie en mobiliteitskansen van een vrouw afgeleid worden van de positie van haar vader, haar echtgenoot of haar lidmaatschap van een huishouden, en aan de andere kant degenen die de vrouw als een eigen onderzoekseenheid beschouwen. De conventionele praktijk, zo luidt de kritiek, verhult de geslachtsspecifieke ongelijkheid en generationele klasse-effecten voor de vrouw. Bovendien verschaft deze benadering een relatief vaag beeld van de veranderingen in de sociale kaart, waar velen niet langer deel uitmaken van een traditioneel kerngezin. Ook wordt geen rekening gehouden met de rol van de tweede verdiener. Een voorbeeld van een vertekening veroorzaakt door het analyseren van de sociale positie van individuen met de mannelijke kostwinner als maatstaf kan teruggevonden worden in de discussie over het klasse-heterogeen gezin. Een gezin is klasse-heterogeen zo de partners uit een verschillende sociale klasse stammen. Dit is vaak het gevolg van van de beroepssegregatie op de arbeidsmarkt. De vertekening nu treedt op zo de socio-economische positie van beide partners gelijkgesteld wordt op basis van het beroep van de man (18).

Dat vrouwen opnemen in standaardenquêtees verschillende onderzoeksresultaten oplevert, wordt ook overtuigend duidelijk gemaakt in de studie *Woman and Social Class* van Abbott en Sapsford uit 1987 en de vervolgstudie omtrent sociale mobiliteit van Payne en Abbott (1990). Verder melden Amerikaanse studies (Davis, Robinson, 1988; Simpson, Stark, 1988) een toenemend individueel klassebewustzijn bij vrouwen, wat niet tot uiting zou komen in onderzoek met het huishouden als analyse-eenheid. Een ander pleidooi voor een heroriëntering van

de onderzoekspraktijk met surveys waarin vrouwen en hun klasse-ervaring zouden opgenomen worden, vinden we bij Roberts (1981, 1987).

Door geslacht op te nemen in de studie van sociale ongelijkheid verwerven we ook meer inzicht in blijvende ongelijkheid over generaties heen. Vrouwen ervaren de klassestructuur op een geslachtsspecifieke wijze (Collins, 1989). Daarom wordt de leefwereld van kinderen gekenmerkt door zowel classespecifieke, als geslachtsspecifieke ouderlijke ervaringen (Berk, 1985). De verwachtingen en waardepatronen die vaders en moeders aanhouden voor meisjes en jongens worden gekleurd door de socio-economische positie en werkervaring van beide ouders, en niet alleen die van de vader (Sacks, 1984). Uit een recent onderzoek over de positie van vrouwen aan de Vlaamse universiteiten blijkt dat het opleidingsniveau en de socio-economische positie van de moeder een sterke invloed heeft op de studie- en beroepskeuze van haar dochter (Van Herck, Verbruggen 1991 : 32-34).

Ondertussen stijgt de kennis omtrent de specifieke bijdrage van vrouwen tot de klassecultuur in zowel de lagere (Rubin, 1976; Cavendish, 1982; Pollert 1982; Gullestad 1984; Westwood, 1984) als de hogere sociale klasse (Ostrander 1984; Marceau 1989) en helpt ons begrijpen hoe cultuuroverdracht niet enkel door de productieverhoudingen bepaald wordt, maar vooral in de gezinsfeer en het dagelijkse leven plaatsvindt. Dankzij enkele publicaties buiten het academisch milieu is in dit kader inmiddels ook meer bekend over Belgische (Vlaamse) vrouwen op de lagere (Van Winckel 1989; De Bal, Smans 1991) en hogere echelons (Demeester, Neefs 1991; Van Winckel 1991) van de maatschappelijke ladder.

Ten slotte kan vermeld worden dat ook in de analyse van politieke processen de relatie tussen sekse en klasse belangrijk is. Met hun toenemende onafhankelijke en permanente participatie in geslachtsspecifieke posities op de arbeidsmarkt, vertonen vrouwen ook een geslachtsspecifieke politieke keuze. In verschillende landen tekent zich stilaan een significant onderscheid af tussen het stemgedrag van mannen en vrouwen, de zogenaamde 'gender gap'. Vroeger was deze 'gender gap' meestal weerspiegeld in een meer conservatief stemgedrag bij vrouwen. Nu tonen landen met een hogere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt een 'gender gap' in de tegenovergestelde richting (Devaux, Mc Allister, 1989) (misschien te verklaren doordat de vrouw meer in de verzorgende sector werkt, die meer van de staat afhangt).

5. SLOTBEDENKINGEN

Door de toevoeging van de variabele van het geslacht wordt de conceptualisering van sociale ongelijkheid meer complex en beantwoordt daardoor beter aan de complexe realiteit. Slechts weinig studies over gezin, ongelijkheid en arbeid die methodologisch gerespecteerd willen worden wagen het nu de geslachtsvariabele uit de analyse weg te laten. Mobiliteitsstudies houden nu over het algemeen niet enkel rekening met de opleiding van de vader, maar ook met die van de moeder, en af en toe zelfs met de opleiding van de grootouders langs beide kanten (Marceau, 1989). Als resultaat van de nieuwe vragen over de wijze waarop sociale ongelijkheid in de praktijk tot stand komt zijn onderzoekers nu op zoek naar nieuwe manieren om de ervaringen van de beide geslachten gedurende hun levensloop te meten bijvoorbeeld aan de hand van panel-studies. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat met de nieuwe informatie het aantal te beantwoorden vragen steeds toeneemt.

- * Veel studiewerk omtrent gender is beperkt tot één land. Wat geldt voor Amerikaanse en Britse vrouwen, geldt daarom nog niet voor Belgische vrouwen, die een langere geschiedenis van participatie op de arbeidsmarkt achter de rug hebben. Vele vragen kunnen slechts door bijkomende vergelijkende empirische studie beantwoord worden.
- * Wij zoeken nog steeds naar een theoretisch invalshoek waarmee we erin slagen om de thema's van sociale ongelijkheid, ras en geslacht in hun samenhang te behandelen. De vraag blijft of we deze thema's in één theorie kunnen behandelen én of een geïntegreerde theorie noodzakelijk is.
- * Er zijn weliswaar een heleboel afzonderlijke studies over vrouwen en mannen in de klassestructuur, maar om de geslachtsspecifieke effecten van de stratificatie aan te tonen is er nood aan meer empirisch materiaal, waarin vergelijkingen gemaakt worden tussen vrouwen en mannen van hetzelfde klasseniveau. Een interessante vraag is bij voorbeeld of vrouwen en mannen in leidende functies met eenzelfde sociale macht zich op dezelfde wijze gedragen. In welke mate is een geslachtsspecifieke klassecultuur het resultaat van beroepssegregatie en in welke mate is het een gevolg van effectieve gender-verschillen ?
- * Is de opdeling tussen 'blue' en 'white collar' arbeid een aangepast instrument om uitspraken te doen over vrouwenarbeid ?

- * Misschien is het nodig om andere criteria voor het meten van sociale ongelijkheid te ontwerpen, die niet gebaseerd zijn op de produktieverhoudingen. Beechey (1987) pleit voor meer studiewerk over de verschillende betekenis die vrouwen en mannen aan hun werk toekennen en over hoe deze betekenisgeving historisch geëvolueerd is.
- * Er is een duidelijke nood aan meer informatie over de objectieve gevolgen voor individuen en gezinnen van de geslachtsspecifieke aard van sociale ongelijkheid en de gevolgen voor keuzes in het dagelijkse leven, en dit binnen concrete culturele settings als België. Dit vraagt om kwalitatieve studies omtrent klassecultuur en de constructie ervan op alle treden van de sociale ladder.

VOETNOTEN

- (1) Met dank aan A. Mok en de redactie van het Tijdschrift voor Sociologie.
- (2) Op analoge wijze spelen ook etniciteit en ras een belangrijke rol bij het bekleden van posities in een sociale hiërarchie, doch deze problematiek ligt buiten het bestek van dit artikel.
- (3) Zie definitie in de bijdrage van Lammertyn en Verhoeven in deze bundel.
- (4) Wie zich een beeld wil vormen van de huidige stand van zaken wat betreft het onderzoek van Vlaamse en Nederlandse sociologen op het terrein van vrouwen en sociale ongelijkheid verwijzen we naar het verslagboek van de Sociologendagen 1990 waar het thema 'Vrouwen/Mannen, veranderingen in maatschappelijke verhoudingen' centraal stond (Bouw e.a., 1991). Wellicht is het niet toevallig dat Vlaamse bijdragen hierin schitteren door afwezigheid. Meer bepaald op het vlak van vrouwenarbeid is er in Nederland al flink aan de weg getimmerd. Voor wie geïnteresseerd is in verdere literatuur verwijzen we bij wijze van voorbeeld naar In 't Veld-Langeveld (1969), Bruyn-Hundt (1988), De Bruijn (1989), en Tijdens (1989).
- (5) Wie de Belgische cijfers in een ruimere internationale context wil interpreteren kan te rade gaan bij de verschillende OESO-publicaties die hierover verschenen zijn (OECD, 1975, 1980, 1984, 1985).
- (6) Voor meer informatie wenst over dit fenomeen verwijzen we naar Mok (1990), alsook het artikel van Martens in deze bundel.
- (7) Zie verder in deze bundel.

-
- (8) Interessant is dat geslacht een sterker en universeel toegewezen kenmerk is dan ras. Met Bader en Benschop (1988 :237) kan men zelfs zeggen dat er geen 'natuurlijke rassen' zijn. Zij geven het voorbeeld dat in Chili Italianen in de tweede helft van de 19de eeuw 'Duitsers' genoemd werden. De zuidafrikaanse categorie 'coloured' voor ieder die noch blank, noch Afrikaner is, vormt een ander bewijs voor het cultuurgebonden karakter van raciale identificatie.
 - (9) De studie van Vellekoop (1963) omtrent het beroepsprestige van vrouwenberoepen vormt hier een zeldzame uitzondering.
 - (10) Vrije vertaling van de auteurs.
 - (11) Voor een overzicht zie Maccoby & Jacklin (1974) en Chafetz (1976).
 - (12) Dit theoretisch overzicht kan niet anders dan oppervlakkig zijn, geeft enkel oppervlakkig een aantal voorname trends aan. Voor een uitgebreid overzicht verwijzen we naar Huber (1986), Beechey (1987), Abbott & Sapsford (1987), Huber (1986), Epstein (1988), Crompton (1989), en Walby (1990).
 - (13) Een aantal empirische studies van de laatste jaren tonen resultaten die in dezelfde richting wijzen. Hoe onafhankelijker de vrouw is in termen van materiële bronnen, opleiding of macht, hoe meer zij een eigen identiteit heeft. Zie Beeghley & Cochran (1988), Davis & Robinson (1988), en Blumberg & Coleman (1989).
 - (14) De simpele voorspelbaarheid omtrent de plaats van vrouwen op de beroepsprestige-ladder, namelijk hoe hoger, hoe minder vrouwen, die in 1955 werd vastgesteld in een studie van de UNESCO, geldt nog steeds (Duverger geciteerd in Giele, 1988 : 295).
 - (15) In een baanbrekend essay vocht Davis (1981) in de idee aan dat alle vrouwen 'zusters' zijn. Anthias and Yuvals Davies (1983) gingen op dit spoor verder en sindsdien is het een van de belangrijke vraagstukken binnen de feministische theorie in welk mate theorievorming omtrent vrouwen mogelijk is zonder rekening te houden met ras, klasse en land.
 - (16) Zie Outshoorn (1990) voor een discussie van een gelijkaardig probleem in de politicologie rond het thema vrouw en macht.
 - (17) Harding (1986) spreekt ook nog over het 'feministische postmodernisme', maar dit is in het empirisch onderzoek niet echt vertegenwoordigd.
 - (18) De literatuur inzake klasse-heterogene gezinnen maakt er een punt van dat leven in een klasse-heterogene relatie beduidend verschillend is van een relatie waarin beide partners een gelijkaardige achtergrond en/of beroepssituatie hebben. Voorbeelden van studies : Mc Rae (1986), Prandy (1986), Baxter (1988), en Woodward & Leulfsrud (1990).

BIBLIOGRAFIE

- Abbott, P., R. Sapsford (1987) *Women and Social Class*. London : Tavistock.
- Acker, J.R. (1973) 'Women and Social Stratification', *American Journal of Sociology*, 78 (4) : 936-945.
- Acker, J.R. (1980) 'Women and Stratification : A Review of Recent Literature', *Contemporary Sociology*, 9 (1) : 25-39.
- Anthias, F., N. Yuval-Davis (1983) 'Contextualizing feminism- gender, ethnic and class divisions', *Feminist Review*, 15 (November) : 62-75.
- Bader, V.M., A. Benschop (1988) *Ongelijkheden : sociale ongelijkheden en collectief handelen*. Groningen : Wolters-Noordhoff.
- Barrett, M. (1980) *Women's Oppression Today. Problems in Marxist Feminist Analysis*. London : Verso.
- Barrett, M., M. McIntosh (1979) 'Towards a materialist feminism?', *Feminist Review*, 1.
- Bauwens, E., K. De Decker (1991) *Vrouwen in de Belgische Krijgsmacht*. Brussel/Antwerpen : KMS/UIA (ongepubliceerd onderzoeksrapport).
- Baxter, J. (1988) 'Gender and Class Analysis : The Position of Women in the Class Structure', *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 24 (1) : 106-123.
- Beechey, V. (1987) *Unequal Work*. London : Verso.
- Beeghley, L. (1989) *The Structure of Social Stratification in the United States*. Needham Heights. Ma. : Allyn and Bacon.
- Beeghley, L., J. Cochran (1988) 'Class Identification and Gender Role Norms among Employed Married Women', *Journal of Marriage and the Family*, 50 (3) : 719-729.
- Berk, S.F. (1985) *The Gender Factory*. New York : Plenum.
- Blood, R.O., D.M. Wolfe (1960) *Husbands and Wives*. Glencoe; Ill. : Free Press.
- Blumberg, R.L. (1988) 'Income under Female versus Male Control- Hypotheses from a Theory of Gender Stratification and Data from the Third World', *Journal of Family Issues*, 9 (March) : 51-84.
- Blumberg, R.L., M.T. Coleman (1989) 'A Theoretical Look at the Gender Balance of Power in the American Couple', *Journal of Family Issues*, 10(2) : 225-250.
- Borgatta, E.F., L.R. Hatch (1988) 'Social Stratification', pp. 345-354 in Borgatta, E.F., K.S. Cook (eds.), *The Future of Sociology*. London : Sage.

- Bouw, C., e.a. (1991) *Macht en onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen vrouwen en mannen.* Amsterdam : SUA.
- Bruyn-Hundt, M. (1988) *Vrouwen op de arbeidsmarkt. Nederlandse situatie in de jaren tachtig en negentig.* Utrecht : Spectrum.
- Cantillon, B. (1990) *Nieuwe behoeften naar zekerheid.* Leuven : Acco.
- Cavendish, R. (1982) *On the Line.* London : Routledge & Kegan Paul.
- Chafetz, J.S. (1976) *Masculine/Feminine or Human? An Overview of the Sociology of Sex Roles.* Ithasca, Ill. : F.E. Peacock.
- Chafetz, J.S. (1990) *Gender Equity: an Integrated Theory of Stability and Change.* London : Sage.
- Chodorow, N. (1978) *The Reproduction of Mothering.* Berkeley : University of California Press.
- Cliquet, R.L. (1983) 'De emancipatie van de vrouw' in Stubbe, E., *Profiel van de vrouw.* Brussel : VUB.
- Collins, R. (1971) 'A Conflict Theory of Sexual Stratification', *Social Problems*, 19 : 3-21.
- Collins, R. (1989) 'Femmes, stratification sociale et production de la culture', *Sociologie et Sociétés*, 21 (2) : 27-45.
- Connell, R.W. (1987) *Gender and power: society, the person and sexual politics.* Cambridge : Polity Press.
- Crompton, R. (1989) 'Class Theory and Gender', *British Journal of Sociology*, 40 (4) : 565-587.
- Crompton, R., M. Mann (eds.) (1986) *Gender and Stratification.* Cambridge : Polity Press.
- Davis, A. (1981) *Women, Race and Class.* New York : Random House.
- Davis, N.J., R.V. Robinson (1988) 'Class Identification of Men and Women in the 1970s and 1980s', *American Sociological Review*, 53 (1) : 103-112.
- De Bal, L., M. Smans (1991) *Zes diepe borden. Dochters van arbeiders vertellen.* Berchem : EPO.
- De Bruijn, J. (1989) *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief.* Amsterdam : SUA.
- De Jager, H., A.L. Mok ((1964)1989) *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen.* Leiden : Stenfert Kroese.
- Delphy, C. (1984) *Close to Home: a materialist analysis of women's oppression.* London : Hutchinson.

- Demeester, W., E. Neefs (1991) *Het glazen plafond. Vrouwen in de Belgische financiële wereld*. Tielt : Lannoo.
- Denys, J. (1991) *Winners en verliezers op de arbeidsmarkt*. Leuven : Hoger Instituut voor de Arbeid.
- Devause, D., I. Mc Allister (1989) 'The Changing Politics of Women : Gender and Political Alignment in Eleven Nations', *European Journal of Political Research*, 17 (3) : 241-262.
- Duverger, M. (1955) *The Political Role of Women*. Paris : UNESCO.
- Eisenstein, H. (1984) *Contemporary Feminist Thought*. London : Unwin.
- Elchardus, M., P. Heyvaert (1990) *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel : VUB-Press.
- Engels, F. (1884 (1972)) *The Origins of Family, Private Property and the State*. New York : International Publishers.
- England, P., L. McCreary (1987) 'Gender Inequality in Paid Employment', pp. 286-320 in Ferree, M.M., B.B. Hess (eds.), *Analyzing Gender*. Beverly Hills : Sage.
- Epstein, C.F. (1988) *Deceptive Distinctions : Sex, Gender and the Social Order*. New Yale : University Press.
- Fausto-Sterling, A. (1985) *Myths of Gender : Biological Theories about Women and Men*. New York : Basic Books.
- Ferree, M.M. (1987) 'She Works Hard for a Living : Gender and Class on the Job', pp. 322-347 in Ferree, M.M., B.B. Hess (eds.), *Analyzing Gender*. Beverly Hills : Sage.
- Firestone, S. (1972) *The Dialectic of Sex*. New York : Bantam Books.
- Franck, P., A. Van Put, L. Vermeulen (1990) *Personeelsbeleid en bedrijfscultuur. Carrière mogelijkheden voor vrouwen in ondernemingen*. Brussel : Inbel.
- Friedl, E. (1975) *Women and Men : An Anthropologist's View*. New York : Holt, Rinehart and Winston.
- Giddens, A. (1989) *sociology*. Cambridge : Polity Press.
- Giele, J.Z. (1988) 'Gender and Sex Roles', pp. 291-323 in Smelser, N.J. (ed.), *Handbook of Sociology*. Beverly Hills : Sage.
- Goldthorpe, J.H. (1983) 'Women and Class Analysis in Defence of the Conventional View', *Sociology*, 17 : 465-488.
- Griffin, S. (1979) *Rape : The Power of Consciousness*. New York : Harper & Row Publishers.

- Gullestad, M. (1984) *Kitchen-table Society. A case of family life of young working-class mothers in Norway*. Oslo : Universitetsforlaget.
- Harding, S. (1986) *The Science Question in Feminism*. Ithaca : Cornell University Press.
- Hartmann, H. (1979) 'Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex', *signs*, 1/3 (2) : 137-169.
- Heath, A., N. Britten (1984) 'Women's Jobs Do Make a Difference : A Reply to Goldthorpe', *Sociology*, 18 (4) : 475-490.
- Huber, J. (1986) 'Trends in Gender Stratification 1970-1985', *Sociological Forum*, 1 : 476-495.
- Huber, J. (1990) 'Macro-Micro Links in Gender Stratification', *American Sociological Review*, 55 (1) : 1-10.
- In 't Veld-Langeveld (1969) *Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht : Bijleveld.
- Jacobs, T. (1990) 'Achter de schermen van de (on)gelijkheid : Een alternatieve lectuur van de cijfers over de positie van de vrouw', pp. 33-48 in Scheys, M. (ed.), *Rapporten en perspectieven omtrent Vrouwenstudies*. Brussel : VUB-Press.
- Kanter, R.M. (1977) *Men and Women of the Corporation*. New York : Basic Books.
- Komarovsky, M. (1971 (1953)) *Women in the Modern World*. New York : Irvington Books.
- Komter, A. (1985) *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. 's-Gravenhage : VUGA.
- Komter, A. (1991) 'Het is nu eenmaal een man, die heeft dat gevoel niet zo. Beleving van rechten en plichten van vrouwelijke en mannelijke werknemers', pp. 89-100 in Bouw, C., e.a., *Macht en onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam : SUA.
- Leibowitz, L. (1978 (1990)) 'Universals' and Male Dominance Among Primates : A Critical Examination', pp. 95-102 in Richardson, L., V. Taylor (eds.), *Feminist Frontiers II*. New York : Random House.
- Lenski, G. (1966) *Power and Privilege*. New York : McGraw-Hill.
- Maccoby, E.E. (ed.) (1966) *The Development of Sex Differences*. Stanford, Cal. : Stanford University Press.

-
- Maccoby, E.E., C.N. Jacklin (1974) *The Psychology of Sex Roles*. Stanford, Cal. : Stanford University Press.
- Marceau, J. (1989) 'France', pp. 46-72 in Bottomore, T., R.J. Brym (eds.), *The Capitalist Class*. New York : Harvester Wheatsheaf.
- Marshall, G., H. Newby, D. Rose, C. Vogler (1988) *Social Class in Modern Britain*. London : Hutchinson.
- Maynard, M. (1990) 'The Reshaping of Sociology ? Trends in the Sociology of Gender', *Sociology* 24 (2) : 269-290.
- McRae, S. (1986) *Cross-Class Families : A Study of Wive's Occupational Superiority*. Oxford : Oxford University Press.
- Meulenbelt, A. (1976) *Feminisme en socialisme. Een inleiding*. Amsterdam : Van Genneep.
- Millet, K. (1971) *Sexual Politics*. London : Hart-Davis.
- Mok, A.L. (1990) *In het zweet uws aanschijns ... Inleiding in de arbeidssociologie*. Leiden : Stenfert Kroese.
- Moore, H. (1988) *Feminism and Anthropology*. Oxford : Polity Press.
- Oakley, A. (1989) 'Women's studies in British sociology: to end at our beginning ?', *British Journal of Sociology*, 40 (3) : 442-470.
- OECD (1975) *The role of women in the economy*. Paris : OECD.
- OECD (1980) *Women and employment*. Paris : OECD.
- OECD (1984) *The employment and unemployment of women in OECD countries*. Paris : OECD.
- OECD (1985) *The integration of women into the economy*. Paris : OECD.
- Ostrander, S. (1984) *Women of the Upper Class*. Philadelphia : Temple University Press.
- Outshoorn, J. (1973) *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Nijmegen : SUN.
- Outshoorn, J. (1981) 'Feminisme en Marxisme; het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 7 : 339-359.
- Outshoorn, J. (1990) 'Feministische theorie en politieke wetenschap', *Acta Politica*, 25 (3) : 283-301.
- Parsons, T. (1954) *Essays in Sociological Theory*. New York : Free Press.
- Parsons, T., R. Bales (eds.) (1956) *Family, Socialization and Inter-action Process*. Glencoe/Illinois : Free Press.

- Payne, G., P. Abbott (1990) *The Social Mobility of Women : Beyond Male Mobility Models*. London : The Falmer Press.
- Pollert, A. (1982) *Girls, Wives, Factory Lives*. London : Macmillan.
- Prandy, K. (1986) 'Similarities of Life-style and the Occupations of Women', pp. 137-153 in Crompton, R., M. Mann (eds.), *Gender and Stratification*. Oxford : Polity Press.
- Reitner, R. (ed.) (1974) *Toward an Anthropology of Women*. New York : Monthly Review Press.
- Roberts, H. (1981) *Doing Feminist Research*. London : Routledge & Kegan Paul.
- Roberts, H. (1987) *Women and Social Classification*. Brighton : Wheatsheaf.
- Roos, P.A. (1985) *Gender and Work : A Comparative Study of Industrial Societies*. Albany : State University of New York Press.
- Rubin, L.B. (1976) *Worlds of Pain*. New York : Basic Books. (*Pijn en Moeite*. Baarn : Ambo, 1978.)
- Russell, D. (1982) *Rape in Marriage*. New York : Macmillan.
- Sacks, K. (1984) 'Generations of Working Class Families', pp. 15-38 in Sacks, K.B., D. Remy (eds.), *My Troubles are Going to Have Troubles with Me*. New Brunswick : Rutgers University Press.
- Sayers, J. , M. Evans, N. Redcliff (eds.) (1987) *Engels revisited*. London : Tavistock.
- Siltanen, J. (1990) 'Social Change and the Measurement of Occupational Segregation by Sex: An Assessment of the Sex Ratio Index', *Work, Employment and Society*, 4 (1) : 1-29.
- Simpson, I.H., D. Stark (1988) 'Class Identification Processes of Married, Working Men and Women', *American Sociological Review*, 53 (2) : 284-293.
- Smart, C., B. Smart (eds.) (1978) *Women, Sexuality and Social Control*. London : Routledge & Kegan Paul.
- Staatssecretariaat voor Maatschappelijke Emancipatie (1991) *Vrouwen in de Belgische Samenleving*. Brussel : Inbel.
- Stanworth, M. (1984) 'Women and Social Class Analysis: A Reply to Goldthorpe', *Sociology*, 18 : 159-170.
- Sullerot, E. (ed.) (1978) *Le fait féminin. Qu'est-ce qu'une femme ?* Paris : Fayard.
- Tijdens, K. (1989) *Automatisering en vrouwenarbeid. Een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt in de administratieve beroepen en in het bankwezen*. Utrecht : Jan Van Arkel.

-
- Van Herck, R., P. Verbruggen (1991) *Vrouwen aan Universiteiten*. Brussel : Inbel.
- Van Winckel, A. (1989) *Lotgenotes*. Leuven : Kritik.
- Van Winckel, A. (1991) *Keien in de vijver*. Leuven : Kritik.
- Vellekoop, C. (1963) 'Naar een beroepsprestige-stratificatie van vrouwenberoepen', *Sociologische Gids*, 10 (8) : 294-305.
- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*. Oxford : Blackwell.
- Weber, M. (1920 (1968)) *Economy and Society*, (Roth, G., C. Wittich, eds.) New York : Bedminster Press.
- Westwood, S. (1984) *All Day Every Day : Factory and Family in the Making of Women's Lives*. London : Pluto Press.
- Wilson, E.O. (1978) *On Human Nature*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press.
- Woodward, A.E. (1990) 'Sekse en klasse : en belemmering voor emancipatie ?', *Samenlevingsopbouw Cahier : Roldoorbrekend Werken*, 14 (1) : 5-9.
- Woodward, A.E., H. Leiufrud (1990) 'Klassegrenzen het gezin. Klassehomogeniteit en heterogeniteit in Zweden en Groot-Brittannië', *Tijdschrift voor Sociologie*, 11 (1) : 95-130.
- Wright, E.O. (1985) *Classes*. London : Verso.
- Wyns, M., R. Van Meensel (1990) *Beroepensegregatie in België (1970-1988)*. Leuven.